

A Kárpát-medencei török helynévfejtések felülvizsgálata*

1. Bevezetés

A magyar helynévkutatás (és benne a török helynévfejtés) a kezdetektől fogva karöltve működött a magyar őstörténet-kutatással. Ez a kutatási terület ugyanis három tudományág együttműködésével érhet el eredményeket: ezek a történettudomány, a magyar és a török nyelvtörténet, illetve a névkutatás, az onomasztika. Rögtön felmerül a kérdés: mi a turkológia kompetenciája a Kárpát-medencei helynévfejtések területén? Nyilvánvaló, hogy ez a tudomány a helynevek keletkezésének első, etimológiai fázisában tud érdemi állításokat megfogalmazni. Igen gyakran képes a török eredetű köznevek személynévvé, ritkábban helynévvé válásának tényét dokumentálni, és végül a korai írott forrásokban megjelenő helynévi adatok forrásértékéhez és az írásképek nyelvi adatokként való értelmezéséhez tud hozzájárulni.

A török eredetűnek feltett Kárpát-medencei helynevek összefoglaló feldolgozása mindeddig nem történt meg. A magyar névtudományban az e körbe vonható helynevek etimológiai magyarázatát KISS LAJOS megadta ugyan az 1988 előtti magyarországi turkológiai szakirodalom alapján (beleértve a TESz.-t és LIGETI 1986-os monográfiáját is) a Földrajzi nevek etimológiai szótára (FNESz.) vonatkozó szócikkeiben, de ez az anyag értelemszerűen az egyes helynevek alá rendezve szétszórta érhető el. A 80-as éveket követően a magyar nyelv török jövevényszavainak és a velük kapcsolatba hozható személy- és földrajzi névanyagnak a kutatása nemzetközi szintre tevődött át. Nagy lökést jelentett a kutatás felgyorsulásában PETER GOLDEN *Khazar Studies* című monográfiájának megjelenése 1980-ban, melyben a különböző 9–10. századi forrásokban előforduló kazár glosszákat, többnyire méltóságnevekből alakult tulajdonneveket elemzett a szerző (GOLDEN 1980). Itt kell megemlítenünk, hogy a 80-as évektől napjainkig számos nagy terjedelmű ótörök és középtörök nyelvi forrás kritikai kiadása is megvalósult, és napvilágot látott MARCEL ERDAL kitűnő monográfiája az ótörök szóképzésről (ERDAL 1991). Ugyancsak fontos állomást jelentett a névkutatásban a

* A tanulmány az MTA 200 ünnepi programsorozat keretében rendezett *Nyelvek és népek a középkori Magyarországon* című konferencián 2025. június 12-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

RÁSONYI LÁSZLÓ által gyűjtött és BASKI IMRE által egybeszerkesztett Onomasticon Turcicum (Török személynévi adattár) 2007-es megjelenése Bloomingtonban (RÁSONYI–BASKI 2007). A közelmúltban jelent meg JENS WILKENS kiadásában az ujjur írásos ótörök nyelvemlékek szókészletének szótári feldolgozása (2021) és HENDRYK BOESCHOTEN kiadásában az arab írásos középtörök (zömében középkipsak) nyelvemlékek szókészletének szótára (2022). Utóbbi a kun-kipsak eredetű szavak történeti hátterének dokumentálását teszi lehetővé. A legjelentősebb előrelépést azonban RÓNA-TAS ANDRÁS és BERTA ÁRPÁD 2011-ben angol nyelven megjelent, a West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian 1–2. (Nyugati ótörök. Török jövevényszavak a magyarban) című nagymonográfiája jelenti (WOT.). Ebben a szerzők a magyar nyelv ótörök jövevényszavai alapján rekonstruálják annak a nyugati ótörök nyelvjárásnak a szókészletét, melynek nyelvváltozataival a magyarsággal az idő tájt kapcsolatban álló ótörök népesség beszélt. Ez a rekonstrukció egyben lehetőséget nyújt a viszonylag hosszú ótörök korban lezajlott, rendszerszerű nyugati ótörök fonológiai változások körének megállapítására és a változások relatív időrendjének meghatározására is.

2. Török eredetű személynévből származó településnevek

A török eredetűnek feltételezhető személy- és tulajdonnevek vizsgálatával nem lényegtelen előzmények után először GOMBOCZ ZOLTÁN foglalkozott 1915-ben Árpádkori török személynéveink című tanulmányában (1915). Ebben 43 török eredetűnek tartott magyar személynévet tárgyal, köztük 24-hez rendel magyar helynévi adatot. A tanulmány úttörő alapmű a témában, mert rögtön kijelöli, adatozza és elemzi a török eredetűnek minősített személynévből származó településnevek 4 típusát:

a) névkölcsönzéssel alakult török totemisztikus személynévből származó helynevek, vö. az *Ákos* személynév az *Ákos* településnévben 'helység Közép-Szolnok megyében', lásd még *Ákosmonostora*: 1342: *Akusmonustora* hn. (Cs. 1: 549); *Akus* szn. 'Árpád-kori szn.'; vö. kun *Akus* 'dux Cunorum' szn. < kun *aq kuš* 'fehér sólyom' (GOMBOCZ 1915: 8–9).

b) névkölcsönzéssel alakult török személynévből származó helynevek, vö. a *Tas* személynév a *Tass* településnévben 'helység Bács-Kiskun megyében' 1421: *Tass* hn. (Cs. 1: 36); 1138 *Tosu* szn. 'servus in villa Tamach' (MES. 1: 90, 92); vö. kips. *Taş* 'Emir Hasszán fia' (HAMMER-PURGSTALL 1840: 296) < köztörök *taš* 'kő' (GOMBOCZ 1915: 21–22).

c) névkölcsönzéssel igenevekből alakult török személynévből származó helynevek, vö. az *Álmos* személynév az *Álmosd* településnévben 'faluk Bihar megyében' 1261: *Almusd* hn. (Cs. 1: 602); 1268: *Almus* szn. 'iobagio Zulugageuriensis' szn. (MES. 1: 554); vö. 920: *المس* [*almiš*] 'volgai bulgár uralkodó' szn. (Ibn Fadlan) < *al-miš* 'vett' (GOMBOCZ 1915: 26–27).

d) török méltóságnevekkel és tiszteleti jelzőkkel alakult személynévből származó helynevek, vö. az *Aba* személynév az *Aba* 'falu Hont megyében', illetve az *Abád* 'helység Heves megyében' településnévben: 1252: *Aba* hn. (ÁÚO. 2: 224), 1324: *Abod* és *Obud* hn. (A. 2: 169); 1095: *Oba* szn., 1263: *Obad* (Vas megye) hn. (ÁÚO. 11: 530), vö. *Toņuz-Aba* 'besenyő főúr' (Anonymus) < ótörök *apa* 'der Vater, älterer Bruder' (GOMBOCZ 1915: 18–19).

GOMBOCZ a vizsgált helynevekben megőrzött török közneveket kun, besenyő vagy köztörök eredetüként határozza meg, mai terminológiával a keleti ótörök nyelvjárás két különböző kipszak változatából eredőknek. A nevek forrásnyelvének nyelvi minősítése mögött háromféle érv húzódik. Az elsőnek megfelelően a szóban köztörök hangtani kritérium fordul elő, pl. az *Ákos*, *Tas* és *Álmos* névben a szóvégi *-š* (melynek bolgár-török megfelelője *-l*, az ún. lambdacizmus jelensége, vö. WOT. 1104–1107), vagy az *Aba* névben a szóközépi intervokális *-p-* másodlagos zöngésülése (*-p- > -b-*), mely kipszak vonás, és egyébként a Codex Cumanicus (1298) nyelvezetében is előfordul (GABAIN 1959: 52). A második érv szerint, ha a szó hangtani felépítése semleges, vagyis nincs benne bolgár kritérium, akkor GOMBOCZ szerint az a szó automatikusan köztörök alakú. A harmadik érv az lehet, ha a szóban bolgár-török hangtani kritérium fordul elő, mely kizárja a köztörök eredetet. Ilyen példája azonban nincs GOMBOCZnak az általa megállapított bolgár-török hangtani kritériumok alapján. A modern turkológia azonban már lényegesen szélesebb körű érvrendszert tud a bolgár-török — mai terminológiával ogur — típusú nyugati ótörök származtatás bizonyításának szolgálatába állítani.

A vizsgált névanyagban GOMBOCZnál előfordul a *Tiván* személynév, mely *Ti-vánd* település nevében őrződött meg, és amelyet GOMBOCZ a köztörök totemisztikus nevek között tárgyal: 1219: villa *Tiuan*, 1213: *Tyyand* hn. (VárReg.); 1234: *Tyuan*, *Tywan* (Árpád-kori nemes és közrendű emberek neve, Cs. 3: 664); vö. ótör. *Bäl-Toyan Tutuk* szn. < ótör. *toğan* 'falcon, sólyom'. A ma. *Tiván* szn. forrása egy besenyő **Tyγan* v., **Tywan* szn. (GOMBOCZ 1915: 10–11).

Mai tudásunk szerint e szóban a szóközépi *-g-*-nek a *-v-* képviselete kizárja a köztörök (kipszak) származtatást. A keleti ótörökben és annak kipszak változatában ugyanis a *-g-* megőrződik, amint azt a szó fennmaradt alakjai mutatják: k. ótör. (ujg) *togan* 'Falke', *čogan*, *čagan* 'id.' (WILKENS 2021: 725), *Toğan* 'Bestandteil von Personennamen' (i. h.), *toğan* 'falcon of some kind' (CLAUSON 1972: 470), kkipcs. *toğan* 'falcon' (BOESCHOTEN 2022: 341), egyetlen mai törökségi ismert alakja a törökországi török *dogan* 'sólyom' (TRSz.). Ezzel szemben a nyugati ótörökben a *-g- > -w-*-vé változik. Ez a változás valósult meg a magyar helynévben csakúgy, mint a volgai bulgár nyelvjárásokban. A központi volgai bulgár nyelvjárás vonatkozó adata egy 1307-es sírfeliratban maradt fenn, de ugyanez az eredmény látszik a csuvas volgai bulgár elődjében is: ny. ótör. **ogul*

'fiú' > ny. ótör./volg. bulg.₂ **aγul* > volg. bulg. (1307) *awl-i* (Ps3Sg) 'fia' (RÓNA-TAS 1976: 159, ERDAL 1993: 143–145), vö. k. ótör. *oγul* 'offspring, child' (CLAUSON 1972: 83); ny. ótör. **ogul* 'fiú' > ny. ótör./volg. bulg.₃ **aγul* > **āwul* > **āwül* > csuv. *ivāl* 'id.' (AGYAGÁSI 2019: 157).

A *toyan* > *tiván* köztörök származtatásával szembeni további ellenérv, hogy a keleti ótörök első szótagi *o*-nak soha nem *i* a képviselője a magyarban. A hátul képzett *i* akkor fordulhat elő, ha az ótörök szóban már az *o*- záródott *u*-vá és az *u* delabializálódott, mikorra a magyarba került. (A magyarban pedig idővel az /i/ és /i/ egybeesett /i/-ben.) Ez a hangváltozás azonban a nyugati ótörökre jellemző, amint azt a 'víz' jelentésű szó nyugati ótörökben lezajlott változása és a nyugati ótörök alak magyarba került megfelelője szemlélteti: őstör. **sub* 'víz' > ny. ótör. **suw* > **sīw* > **šiu* → ősm. *šiu* > ma. *sió* (WOT. 728), vö. k. ótör. *suv* 'water' (CLAUSON 1972: 783), csuv. *šiv* 'voda' (CsRSz.).

A GOMBOCZ által tárgyalt *Tiván* személynév történetének helyes rekonstrukciója tehát a következő: ny. ótör. *togan* 'súlyom' > *tuyan* > *tīwan* 'id.' > *Tīwan* szn. → ősm. *Tiván* szn.

A nyugati ótörök *o* > *u* > *i* változás eredményét mutatja egy olyan méltóságnévvel alakult nyugati ótörök személynév, majd a belőle létrejött magyar személynév és helynév is, melynek török eredetű magyar személynévi megfeleltetésével sem GOMBOCZ, sem más nem foglalkozott a 90-es évekig. A méltóságnév a keleti ótörök rovásírásos feliratokból jól ismert *boyla*, mely a kán utáni második legmagasabb főméltóságot jelentette a keleti türk kaganátusban (vö. *boyla* 'a high title, the exact significance of which is uncertain', CLAUSON 1972: 385). Magyar megfelelője a *Béla*, mely nevet I. Béla Árpád-házi uralkodó (1060–1063) viselte, és mely név a *Bélavár* településnévben őrződött meg: 1332–1337: *Belauar* hn. (ORTVAY 1: 298). A nyugati ótörök *boyla* méltóságnév személynévi előfordulása a görög betűs dunai bolgár feliratokban többféle írásképpel maradt fenn: *βοιλαζ*, *βοηλα* [boila], *βώνλα* [buila], *πηλε* [bilä] (BEŠEVLEV 1963: 238, 299, 340). A feliratok keletkezésének pontos időrendje nem állapítható meg, az viszont ismert, hogy Omurtag dunai bolgár fejedelem (814–831) fiainak már szláv neve volt (PRITSACK 1955: 14). Tehát a *boyla* méltóságnév személynévi használata a 9. század közepe előtt kellett, hogy kialakuljon. A szó eltérő írásképeit sorba állítva pontosan kirajzolódik, hogy az *o* > *u* > *i* ~ *i* változás a dunai bolgárban, a nyugati ótörök egyik területi változatában zajlott le. A *boyla* nyugati ótörök személynévként egy másik független forrásban, a nagyszentmiklósi kincs 21-es számmal jelzett csészéjének a feliratán is előfordul a *βοΥΗΛΑ ΖΟΑΠΙΑΝ* [Buila župan] szó szerkezetben. Amint arra RÓNA-TAS rámutatott, e török személynév és szláv tisztségnév által alkotott jelzős szó szerkezet csak az elszlávosodó avar nyelvű környezetből magyarázható (1990: 24). Az elmondottak alapján a magyar *Béla* személynév nyugati ótörök *boyla* méltóságnévből való származtatása pontosan

rekonstruálható: ny. ótör. *boyla* 'méltóságnév' > *buyla* 'személynév' > *bilä* ~ *bila* → ősma. *béla* 'személynév' (WOT. 1166).

3. Török köznévi eredetű folyónevek

A török eredetűnek vélt földrajzi nevek sorában a következő típust MELICH JÁNOS határozta meg az erdélyi folyóneveket vizsgálva. MELICH hipotézise szerint a Karassó ~ Krassó és a Küküllő folyót bolgár-török nyelvű népesség nevezte el. A *Krassó* folyó nevét a **kara šuy* (> **šuv* > **šiv*) 'fekete víz' szóösszetételre vezette vissza (1925–1929: 29–36). A rekonstrukció a víz jelentésű szó tövét tévesen határozza meg, és nem nyújt magyarázatot a szókezdő *š* megjelenésére a bolgár-török szóban. A szó őstörök alakja **sub*, a szóvégi *-b* > *-v* változás mind a keleti ótörökben, mind a nyugatiban lejátszódott (CLAUSON 1972: 783), ennek eredménye inkább korjelző, semmint nyelvmeghatározó jelentőségű. Utóbbi szempontjából fontosabb a magánhangzó változása. A szóban az *u* delabializálódása játszódott le, amint azt már a *Tiván* esetében is láttuk. Az *u* > *i* változás másodlagosan létrehozta a szókezdő *si-* hangkapcsolatot, melyben az új másodlagos *i/i* hang korán kiváltotta az *s* > *š* változást a nyugati ótörök nyelvterület szinte egészén. A *si/i* > *ši/i* változás egyébként a nyugati ótörökben az *s*-t követő hosszú magánhangzók diftongizálódásával indult (*sā* > *šā*), de második lépcsőben kiterjedt minden szókezdő *si/i* hangkapcsolatra, amit a csuvas szóképzlet bizonyít (AGYAGÁSI 2019: 55–58). Szóvégi helyzetben megőrződött a dunai bolgárok sorszámnévképzőjében (vö. WOT. 1165), jelen van egy 1307-es volgai bulgár sírfeliraton (vö. RÓNA-TAS 1976: 166), és kimutatható a kazányi tatár központi nyelvjárásának volgai bulgár szubsztrátumnyelvi elemei között (vö. AGYAGÁSI 2021). A magyar nyelv nyugati ótörök jövevényszavai mind az elsődleges, mind a másodlagos folyamat eredményeit visszatükrözik: ny. ótör. **sār* 'mud, marsh' (vö. k. ótör. *saz* 'id.') > **sjar* > *šar* → ősma. *šar* > *sár* 'id.' (WOT. 689); ny. ótör. **sipiriγ* 'broom' (vö. k. ótör. *sipirgi* 'id.') → ősma. *šipireü* > *seprő* 'id.' (WOT. 710). Ebbe a sorba tartozik az erdélyi *Karassó* ~ *Krassó* folyónév (< **kara šiu*) második eleme is: ny. ótör. **suw* 'víz' > **siv* > **šiv* > *šiu* → ősma. **šiu* > *šio* 'id.' (WOT. 728).

A *Kara šiu* jelzős szó szerkezet, mely a beszélt nyelvben egy intonációs egységet képez. Ebben az eredetileg két autonóm lexikális egység közül a jelzői funkciójú elveszti önálló intonációját. Ennek következtében a szóban egyetlen domináns szóhangsúly realizálódik, szabályosan az utótag utolsó szótagjának magánhangzóján, így a négy szótagú szerkezet első szótagjának magánhangzója oly mértékben válik hangsúlytalanná, hogy gyakran kiesik. Így áll elő a *Krassó* alakváltozat.

Összegezve az elmondottakat, MELICH rekonstrukciója ugyan helyesbítésre szorult, de a folyónév bolgár-török/nyugati ótörök ogur származtatása helyes.

A *Küküllő* esete más. MELICH HUNFALVYra is támaszkodva feltételezte, hogy a török *köken* 'kékény' szónak volt egy bolgár-török *kökel* alakváltozata, melyhez egy *-ek* kicsinyítő képző járult. Ennek szóvégi *k*-ja másodlagosan zöngésült és spirantizálódott, ami bolgár-török hangtani kritérium: *küküllő* ← bolgár-török **küküley* 'kékényes' ~ **kükeley* < **kükel* 'kékény' + *-ey* < **kükel* + *-ek* kicsinyítő képző, vö. ótör. *küken* 'kékény' (MELICH 1925–1929: 30–36). Csakhogy az újabb kutatás kiderítette, hogy a magyarba került ótörök *köken* alak képzett szó: a *kök* 'kék' az alapszó, melyhez *-(g)än* denominális képző járul, ez pedig növényneveket képez (vö. ERDAL 1991: 85–89, WOT. 581–582). A szóvégi *-n* tehát a denominális képző részeként grammatikai jelentést hordoz, így az ótörökben nem cserélhető fel *-l*-lel. Viszont az továbbra is fennáll, hogy a folyónév jelentése 'kékényes', mert a nevet a közeli szláv környezetben *Trnava*-ként használják, ami pontosan ugyanazt jelenti. A folyónév magyarázatára egy más korai ótörök szóképzési modell kínálkozik.

A kiinduló szótó a 'kék' jelentésű ótörök szó, de *kōke* alakban. Mint tudjuk, a kései őstörök és a korai ótörök nyelv fonotaktikai modellje magánhangzóra végződő struktúra volt (AGYAGÁSI 2019: 153–154). Ezt a korai nyugati ótörökből a mongolba került jövevényszavak támasztják alá: őstör. **ekize* > ny. ótör./ogur **ekire* 'kettős, iker' (vö. k. ótör. *ekkiz* 'twin' CLAUSON 1972: 119) → mong. *ikire* 'id.' (DOERFER 1965: 190), lásd még ma. *iker* (WOT. 450–452); őstör. **kōke* > ny. ótör./ogur **kōke* 'kék' (vö. k. ótör. *kōk* 'the sky, sky-coloured, blue, blue-gray' CLAUSON 1972: 708, DOERFER 1967: 1677) → mong. *kōke* 'blue, sky blue, green' (LESSING 1960), lásd még ma. *kék* (WOT. 519–521); őstör. **küžāne* > ny. ótör. *kürene* 'görény' (vö. k. ótör. *küžān* 'polecat', CLAUSON 1972: 761) → mong. *kürene* 'skunk, polecat, weasel' (LESSING 1960), lásd még ma. *görény* (WOT. 355–357).

Később, az ótörök nyelvelméletes korban a szóvégi magánhangzók lekoptak, a magyar nyelv nyugati ótörök jövevényszavai már ezt a stádiumot képviselik. De korai képzett szavakban az eredeti prototörök struktúra néha még felbukkan. A *kōke* 'kék' jelentésű szóból az ugyancsak őstörök eredetű **-lig* ellátottságképzővel (ERDAL 1991: 139–154) jöhetett létre a **kökelig* alak, melynek etimológiai jelentése 'kékes'. A *Küküllő* név származástörténete tehát a következő módon rekonstruálható: őstör. **kōke* 'kék' > korai ny. ótör./ogur **kōke* + **lig* > ny. ótör. **kökelig* > **kükelig* > **kükeliy* > **kükelijü* → ma. **kükeleyü* >> *Küküllő*.

A szó nyugati ótörök történetében az első szótagi *ō* a képzett alakban lerövidült, majd az *ō* itt is záródott *ü*-vé, a szóvégi gutturális zárhang pedig bejárta a spirantizálódás és vokalizálódás lépéseit (részletesen lásd WOT. 1079–1083). A folyónév a honfoglalás előtt keletkezett, és a nyugati ótörök ogur nyelvjárásának dunai bolgár vagy avar változatát beszélőktől származik.

4. Török eredetű, szláv közvetítésű helynevek

MELICH a török eredetűnek feltett földrajzi nevek között a török eredetű, szláv közvetítésű típust is megjelölte. Ezt képviselné a *Laborc* folyónév. Ebben egy *Alp Bars* 'Hős Párduc' nevű földtulajdonosról nevezték volna el a folyót (MELICH 1925–1929: 18). Az állatnevekkel alakult összetett személynév a törökségben gyakoriak. A szláv közvetítést bizonyítandó, a nyíltszótagúság javára történt struktúraváltás (olC > laC) is e származtatás mellett szólhatna. Azonban gondot okoz, hogy a török hagyományban az *Alp* előtaghoz soha nem kapcsolódott *Bars* utótag. Az összetett személynévben mind az *Alp*, mind a *Bars* csak előtagként fordul elő (vö. RÁSONYI–BASKI 2007: 53–54, 121–122). Csúvas és tatár településnevek tőalakjából ugyan rekonstruálható egy *Al-Bars* 'Vörös Puma' név (RÁSONYI–BASKI 2007: 41), de minthogy nincs más földtulajdonosról elnevezett személynévi eredetű török folyónévi párhuzam, ez a származtatás jelentéstani okokból vitatható.

A szláv közvetítésű török eredetű földrajzi nevek típusának létezését azonban megerősíti két településnév a magyarban, a *Terem* és a *Teremi*. Ezeket a következőképpen tárgyalta KISS LAJOS: *Terem* 'helység Szabolcs-Szatmár megyében' 1341: *Banknetereme* [Bánknétereme] hn. (Cs. 1: 487). A 'palota, udvarház' értelmű magyar *terem*-ből keletkezett (FNESz.); *Teremi* (1299/1580: *usque eccl-m Teremi* vocatam (Gy. 2: 187). A *terem* főnév + *-i* helynévképzős származéka (FNESz.). A *terem* alapszó szláv eredetű jövevényszó, közvetlen forrása bizonytalan (TESz.).

Azonban a *Terem* földrajzi név az 1341-es adatnál jóval korábban, 871 előtt már előfordul a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. karintiai latin nyelvű forrásban *Term-pehrc* [term-perg] vagyis *Termhegy* alakban (WOLFRAM 1979: 140), és 950 előtről *Τερμαζοβο* [Termäzü] formában személynévként Konstantinonál (MORAVCSIK 1984: 49). A *terme* 'the wooden grate of the walls of a felt tent, tent' (LESSING 1960) szó a mongolban is megvan, mint korai ótörök jövevényszó. A szó történetét RÓNA-TAS tárta fel 1996-os tanulmányában (1996a). Amint arra rámutatott, e szó írott török forrásból csak a 13. század végéről kerül elő *termä* alakban (Codex Cumanicus, DRIMBA 1973: 266), melynek jelentését a kódex kiadói a szöveg kontextusa alapján 'szentély'-nek értelmezték. LIGETI azonban e jelentést a *termä* szó fölé írt latin glossza alapján megalapozottan helyesbítette 'sátor, palota-sátor' kifejezésre (1967: 438). A kun szónak kimutathatóak szabályos megfelelései a modern török nyelvekben: tat. *tirmä* 'jurta', bask. *tirmä* 'vojločnaja jurta', kzk. *terme* 'vojločnaja jurta'; tkm. *tärim* 'nižnjaja čast ostova turkmenskoj kibitki', hak. *tirme* 'rešetka na verxu jurty' (TYENYISEV 2001: 503–504; WOT. 901–903). Ha ezek az adatok összefüggnek, a *Term-pehrc* jelentése 'Sátorhegy' lenne.¹

¹ A *Conversio*-t kiadó WOLFRAM a „Term-perhc” helyen álló templomot a Balaton környékére („im Bereich des Plattensees”) lokalizálta (1979: 141).

A magyar szó magyarázatára az egyik lehetőség a közvetlen kölcsönzés feltevése a nyugati ótörök *terme* alakból. Ekkor az ótörök szóvégi *-e* hang birtokos személyragként értelmeződhet a magyarban, ezért másodlagosan elvonással jöhet létre belőle a *terem*. Csakhogy a közép-európai térségben a 9. és 13. század között felbukkan az egyházi szláv két szótagú *trěmъ* 'torony', és számos déli szláv nyelvben is adatolt a szó köznévi előfordulása: egyh. szl. *trěmъ* 'turre (torony)'; blg. *trem* 'parvis, portail, appentis (várakozó portál)'; szh. *trijem* 'porticus, Halle (csarnok)', kaj-h. *trém* 'domus, aedificium plurium contignationum (ház, többszintes épület)'; szlov. *trēm* 'verlängerte Dachtraufe (meghosszabbított eresz)', melyeknek eredete szintén magyarázatra szorul. Ezek ugyanis KNEZSA szerint nem összsláv eredetűek (1974: 771). Adódik a magyar és a szláv adatok összefüggésének feltevése, a történeti összefüggés azonban a TESz. szerint bizonytalan. Ha viszont figyelembe vesszük a magyar *terem* szóval kapcsolatba hozott török-ségi háttérrel is, úgy a török, magyar és délszláv adatok kirajzolják egy korai nyugati ótörök *termě* 'sátor' jelentésű szó megjelenését a honfoglalás előtt a balkáni térségben és Pannóniában, ahol a szót valamivel később a honfoglaló magyarok is átveszik. A korai nyugati ótörök alakban a szóvégi magánhangzó ugyanaz a rövid, illetve már redukálódott fonetikai minőség (sorvado hang) lehetett, mint amilyen a *köke* szóvégi magánhangzója a *Küküllő* szótövében (lásd fentebb, és vö. mong. *terme*), és amelyek a közvetlen ótörök–magyar nyelvi kapcsolatok idejére már lekopott. A **termě* alakot közvetlenül a karintiai német (*Term-pehrc*) és a pannonszláv nyelvjárás² kölcsönözhetette a nyugati ótörök ogur nyelvjárásának avar változatából megvalósítva utóbbiban az átvétel során az összsláv nyíltszótagúsági normát (**termě* → **tremъ*). Innen kerülhetett a szó a honfoglalás után a magyarba. A magyar a pannonszláv szókezdő mássalhangzó-torlódást magánhangzó betoldásával oldotta fel, érvényesítve saját strukturális normáit, mint ahogy az történt a magyar nyelv hasonló szerkezetű szláv jövevényszavaiban. A magyar *terem* szó történetét tehát a következőképpen lehet rekonstruálni: ny. ótör./ogur/avar **termě* 'sátor' → pannonszláv **tremъ* 'csarnok, ház' → ősma. **teremji* > ma. *terem* 'palota, udvarház'. A szó szemantikájának változása pontosan leköveti a lakás célú építmény jellegének folyamatos változását az avar nomádok előkelői által használt (nemez)sátortól a letelepedett népek nagyobb zárt közösségi tereit jelölő szilárd építményeiig.

² Az összslávól kivált pannonszláv nyelvjárás történeti-fonetikai sajátosságainak és területi elhelyezkedésének bemutatását JEVGENIJ HELIMSZKIJ közölte 1993-as konferenciaközlönyében éppen a magyar nyelv korai szláv jövevényszavainak elemzése eredményeképp.

5. Török eredetű népnévvel és törzsnévvel alkotott magyar helynevek

A török eredetűnek feltett helynevek következő típusát a török eredetű népnévvel és törzsnévvel alkotott magyar helynevek jelentik. Ezek keletkezéstörténete egy lényeges kérdésben különbözik az eddig tárgyaltaktól. Míg ugyanis az előző esetekben a magyar nyelv előzményébe a nyugati ótörök különböző változataiban már személynévként vagy földrajzi névként használt szavak kerültek be, az alább következő fejezetekben olyan helynevek vizsgálatára kerül sor, melyek ótörök eredetű községi átvételből a magyar nyelvben váltak földrajzi nevekké. A névalkotást tehát a magyar nyelvű közösség végezte, és így a név magyar eredetűnek minősül. Ettől függetlenül a névalkotáshoz felhasznált elemek, az ótörök jövevényszavak kutatástörténetében születtek fontos új eredmények, melyek részei a modern helynévmagyarázatoknak.

NÉMETH GYULA A honfoglaló magyarság kialakulása című monográfiájában (1930/1991) a kazárok, baskírok és a dunai bolgárok elnevezéseit, a hétmagyar törzsszövetség, az erdélyi fejedelmi ház és a Turul-dinasztia neveit vizsgálta e nevek törökségben előforduló hangtani párhuzamainak jelentéstani hasonlóságai alapján. Törzsnévi és népnévi rekonstrukciói olyan történeti előfeltevéseken alapulnak, melyek mára többségükben nem igazolódtak.

A törzsnévi rendszerek (különösképpen a magyar) az ő felfogása szerint ugyanis a nomád hadrend szervezeti leképeződését mutatták nyelvi eszközökkel (NÉMETH 1930/1991: 182–213), ami azt jelenti, hogy előbb jött létre egy centrális (törzsszövetségi szintű) haderő, melyben a részt vevő törzsek nevei utólag igazodtak a törzsek hadrendben elfoglalt helyzetéhez vagy funkciójához. Holott történetileg előbb alakultak meg a törzsek, és nevezték meg magukat (vagy őket mások) sokszor mára már nem azonosítható motivációjú identitásjelzővel (a törzsnévvel), és csak ezt követte a törzsszövetségek létrejötte és közös haderejének megszervezése.

A népnevek eredetmagyarázata NÉMETH könyvében a szerző másik előfeltevésén nyugszik, mely szerint a népnevet vagy a törzsszövetség nevét viselő etnikum és a nevet adó etnikum ugyanannak a nyelvnek a hordozói köréből kerül ki. Ezen az elven alapul nála a török népnevek jelentéstani és grammatikai csoportjainak osztályozása (1930/1991: 56–108). Ez az állítás lehet igaz (mint pl. a *Hetumoger* törzsszövetség nevének esete), de az ellenkezőjét is látjuk a törökségi népnevek sorában (vö. a *baskír* példáját, lásd AGYAGÁSI 2024: 55–64). A népnevek származásának és a nevet viselő etnikum nyelvének bonyolult viszonyát más helyen, a kazárok kapcsán NÉMETH is jelzi. A kazárok esetében NÉMETH a történeti források híradásai alapján feltételezi, hogy többnyelvűek voltak, beszéltek a bolgár, türk, szabir és a magyar nyelvet (1930/1991: 166–170), de a *kazár* népnév eredetére vonatkozóan átveszi GOMBOCZ (1912: 198) vélekedését annak köztörök (nála „türk”) jellegéről (NÉMETH 1930/1991: 168). E népnév számos helységnevében megőrződött (KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973–1974: 12), az eredetére

vonatkozóan pedig a 80-as évek utáni kutatások jelentősen módosították GOMBOCZ és NÉMETH álláspontját. Ehelyütt a legkorábbról adatolt, valóságosan létező *Kazár* településnév kapcsán következzenek az újabb eredmények.

KISS LAJOS a *Kazár* helynévről az alábbiakat írja: „*Kazár* ’helység Nógrád megyében Salgótarjától délkeletre’ [1406: *Kazar*, Cs. 1: 100]. A kabarokkal a magyarsághoz csatlakozó kazár néptöredék itt letelepült csoportjára emlékeztet. A *kazár* [1150 k./13–14. sz. Cosar: An.11] népnév eredete vitatott.” (FNESz).

A népnév eredetéről először GOMBOCZ nyilatkozott (1912: 198). A névnek a 9. és 10. századi muszlim forrásokban arab írással világosan, kipontozott *z* betűvel írott alakjaira, valamint a Nyesztor-féle orosz krónika szóközépi *z*-vel írott formájára hivatkozva GOMBOCZ azt a megállapítást tette, hogy a kazárok nem beszélhetnek bolgár-török nyelven, mert a nevükben szóközépi *-z-* hang fordul elő a bolgár-törökben elvárható rotacizmus helyett. GOMBOCZ tehát feltételezte, hogy a nevet viselő etnikum neve az etnikum saját nyelvének sajátosságait reprezentálja. Mint láttuk, ezt az álláspontot osztotta NÉMETH is (1930/1991: 168). Azonban a 80-as évek elején a korai ujjur kaganátus három rovásírási felirata került elő, melyben a kazár név *qasar* formában jelenik meg. A feliratok 740 és 759 közötti időre datálhatók. RÓNA-TAS ANDRÁS (1982, 1983) és L. BAZIN (1983) ennek alapján szinte egyszerre állapította meg, hogy a kazárok eredeti legkorábbi török elnevezése *qasar* alakban létezett, mely név az ujjur kaganátusból kiváló egyik törzs elnevezése lehetett. A kazár névnek tehát volt egy korai, 8. századi, illetve még korábbi előfordulása szókezdő *k*-val és szóközépi *sz*-szel, valamint egy későbbi formája, melyben *x-* a szókezdő mássalhangzó, és *-z-* a szóközépi. A korai alakokat GOLDEN idézi további arab, bizánci, héber, szláv, perzsa, örmény, grúz és kínai forrásokból (1980/1: 123). Ezek filológiai összefüggéseire vonatkozóan 5 hipotézist állított fel (1992: 233–234), és kételyeket fogalmazott meg a *kazár* név pontos eredetének megállapíthatóságát illetően. Nos, ezeknek a korai adatoknak a filológiai összefüggéseit részletesen tárgyalja RÓNA-TAS (WOT. 513–515), és arra a megállapításra jut, hogy ezek valamennyien két-féle népnévi alakra mennek vissza, mint a muszlim források és a rovásírási feliratok adatai: *qasar* és *xazar*. A továbblépéshez valójában két kérdésre kell szakmailag megalapozott választ adni: 1) mely nyelv belső szabályos történeti változási rendjébe illeszkedik a 8. század után lejátszódott a *q* > *x-* és az *-s-* > *-z-* változás, valamint 2) mi az etimológiája a korai *qasar* alaknak.

A *q* > *x-* változás két egymástól független nyugati ótörök nyelvi forrásból is kimutatható. Az első Quvrat, Magna Bulgária fejedelmének nevében olvasható, mely a 7. század végéről a fejedelem pecsétgyűrűjén maradt fenn *Hovratu* formában (RÓNA-TAS 1996b: 180). A másik adat 921/922-ből származik: Ibn Fadlan naplójában a nyírfá nevében szerepel szókezdő *x-* (*ħadīn*, vö. ótörök *qadīn*, TOGAN 1939/1966: 32). Ugyanakkor a magyar nyelv nyugati ótörök jövevényszavainak jelentős részében a szókezdő *k-* megőrződött, csak kisebb részében

változott *h*-vá (WOT. 1074–1077). Mindez azt jelenti, hogy a *q*- > *x*- változás a nyugati ótörök nyelvjárás ogur változatának globális változása volt, mely azonban időben hosszan elhúzódott, és területileg eltérő ütemben zajlott. Ha viszont e népnév részt vett egy hosszan elhúzódó nyugati ótörök hangváltozásban, akkor a hangtest többi eleme is a nyugati ótörök változási mechanizmusokat kell érvényesnek tekinteni. Az *-s*- > *-z*- változás, ami egy intervokális zöngétlen spiráns zöngésedését jelenti, általánosan végbement a keleti ótörökben és a nyugati ótörök nem ogur típusú változatában, amit a Codex Cumanicus is megőrkít. A nyugati ótörök nem ogur változatában létrejött *z*-s alak viszont nehézségek nélkül elterjedhetett a nyugati ótörök ogur változatában is, minthogy az ogur változatban létezett átmenetileg intervokális *-z*- (amit a magyar *búza* és *túzok* szavak tanúsítanak, vö. WOT. 186, 956) a *-d*- > *-δ*- > *-z*- > *-r*- változás közbülső részeredményeként.

A *kazár* népnév etimológiáját a korábbi irodalom a szó *z*-vel előforduló változatából török nyelvi alapon vezette le (összefoglalóan lásd GOLDEN 1980/1: 126–127), ami mára a *qasar* alak ismeretében aktualitását veszítette. A *qasar* alak török nyelvi alapon való származtatására nem történt újabb kísérlet.

A már megfajtott népnevek jelentős részéről bebizonyosodott, hogy idegen eredetűek, és ez valószínű a *kazár* esetében is. Ugyanis a népnév mindig valamilyen lényeges megkülönböztető sajátosságot nevez meg, mely alapján az adott nép mint közösség egyértelműen azonosítható és elkülöníthető más, azonos időben létező, hasonló életmódot folytató csoportosulásoktól. Az ilyen szemiotikai differentia specificát többnyire a környezet más tagjai hozzák létre. A nomád népek körében fontos megkülönböztető sajátossággént működött a közösség vezetője által betöltött tisztség vagy méltóság neve. Magyar vonatkozású példával szolgálva idézhető az Arany Horda bukását követően született muszlim források egy csoportja, melyben a keleten maradt magyarokat *bülär başgurd* '(volgai) bolgár baskír=magyar' néven említik, míg a Kárpát-medencébe vándorolt magyarok neve *kelär başgurd* 'király baskír=magyar' (AGYAGÁSI 2024: 56). A *kazár* névvel összefüggésbe hozható méltóságnév RÓNA-TAS kutatásai szerint (WOT. 515) a 783-ban Afganisztánban trónra lépett Turk Shahi dinasztia vezetőjének titulusa: *From kesar*, vagyis *Róma caesar*-ja. Itt a *kesar* elem Iulius Caesar nevére megy vissza, mely már Európában méltóságnév lett (Kaiser, Tsar), és amely iráni közvetítéssel jutott el a türkökhöz, alakváltozatai pedig tovább vándoroltak Tibetbe és a mongolokhoz. A *kesar* alak a türkökhöz jutva szabályosan vált *qasar* alakúvá. Az ujjur kaganátusból kiváló törzs vezetője ezt a címet viselhette, mely idővel a vezetőről a törzset is jelölte, illetve később a törzsszövetség vezértörzsének nevévé vált. A magyarba került népnév tehát a következő történeti utat járhatta be: *Caesar* szn. → ir. *kesar* méltóságnév → k. ótör. *qasar* > *qazar* méltóságnév > törzsnév ~ ny. ótör. *qazar* ~ *xazar* méltóságnév > törzsnév > népnév → ma. *kazar* népnév > földrajzi név.

Mint fentebb láttuk, NÉMETH módszertana fölött eljárt az idő, de van olyan népnév, a *besenyő*, melynek magyarázata a NÉMETH által kijelölt nyomon folytatható tovább.

A *besenyő* népnév tőalakban és képzett formában is számos magyar helynévben maradt fenn (okleveles és helynévi előfordulásait lásd GYÖRFFY 1990: 123–169, RÁ CZ 2011: 17–27, 2016: 35–37). A népnévi eredetű helynév nyelvi hovatartozásának tárgyalásához azonban elég, ha egy előfordulását vesszük górcső alá: *Besenyőd*: 1214/1550: *Befeneud* hn. A *besenyő* népnév *-d* képzős származéka (FNESz.), melyet NÉMETH a következőképpen értelmez morfológiailag: *Besenyő* < *bečenek* < *Beče* 'személynév' + *-ne* (kicsinyító képző) + *-k* (képző közelebről nem azonosított funkcióval) (1930/1991: 90). A TESz. némileg eltérő módon tárgyalja a népnevet: *Besenyő* hn. és szn. ← **bāčānāy* ~ *bāšānāy*: ótörök eredetű. A *Bāčā* személynév kicsinyítő képzős változata (TESz.). A probléma a kicsinyítő képzővel van. ERDAL az ótörök írott szövegekből csak *-(A)n* kollektívumképzőt mutat ki (1991: 91–92), de példái között egyetlen ótörök népnév sem szerepel, csak maga a 'nép' jelentésű *bodun* szó. Nincs *-n-* vagy *-ne-* alakú kicsinyítő képző sem a keleti ótörök írott forrásokban. A NÉMETH által idézett mai oguz *čepni* törzsnév nevében előforduló *-ni* elem és egyáltalán maga a törzsnév török eredete pedig történetileg nem bizonyított.

A *besenyő* népnév egy belső 11. századi keleti ótörök forrásban fordul elő *bāčānāk* alakban, az összes többi forrásadat a török világon kívülről származik: ar.-pe. *bāčānāk*, lat. *Bisseni*, *Bessi Pizenaci*, görög *Patzinakoi*, grúz *pačinak-i*, örm. *Pacinnak* 'törzsnév' (GOLDEN 1992: 264). Amint látható, a szónak a latin forrásokban van egy rövid változata, más helyeken a szó képzett. A rövid, latin források által megörökített *Bessi* alak megfeleltethető egy ótörök *bāčā* 'ragadozómadár' szó (vö. WOT. 120) latin többes számú alakjának, melyből alakulhatott egy ótörök totemisztikus eredetű személynév (lásd NÉMETH 1930/1991: 90), majd törzsnév, amint azt GYÖRFFY (1990: 105) már felvetette, de e szó ujjgur összetett méltóságnév kezdő elemeként (*bāčā-apa-ičräki*) is adatolt (RÁSONYI–BASKI 2007: 129). Idáig NÉMETH etimológiai ötlete igazolást nyert. Azonban a képzett alak NÉMETH által kijelölt morfémái nem azonosíthatóak pontosan az ótörök alapján. A *bāčānāy* < *bāčānāk* nem vezethető le a *bāčā* kicsinyítő képzős származékaként. Mindez azt jelenti, hogy itt két névvel van dolgunk. A másik, hosszú alak etimológiai magyarázatára RÓNA-TAS tett javaslatot (WOT. 121–122). Véleménye szerint ez a népnév abból a nyugati ótörök *baĵanak* 'sógor' jelentésű rokonsági terminusból alakult, mely a csuvasban és pár keleti török nyelvben őrződött csak meg. (Ugyanígyen jelentéssel *baĵa* alak létezik a mongolban korai nyugati ótörök jövevényszóként.) A török adatok mindegyikében szóközépi *-ĵ-* fordul elő, ami legalábbis szokatlan az ótörökben. (Hasonló eset a nyugati ótörökbe került, végső fokon kínai eredetű vándorszóban fordul elő: *ĵinĵü* 'gyöngy',

WOT. 402). A magas és mély hangrendű alakok történeti viszonyának pontosabb tisztázása pedig további kutatást igényel.³

A török eredetűnek feltett helynevek között a következő alcsoport nem névtipológiai, hanem etimológiai szempontból különbözik az eddigiektől.

6. A „kettős névadás” esete

A most következő nevek névtipológiai szempontból a török méltóságnevekkel alakult személynévi eredetű helynevekhez visznek vissza. Ezt a típust még GOMBÓCZ nevezte meg. Példái között felsorolta az *Üllő* helynevet, melyet a keleti török *ilig* méltóságnévi eredetű személynévből származtatott. Az *ilig* 'uralkodó, fejedelem' méltóságnévről megjegyzi, hogy *Ιέλεχ* alakban Konstantinos is megörököltette Árpád fiának nevéként, de ez csak egy tökéletlen írásképe az *ilig*-nek (GOMBÓCZ 1915: 47–48). A görög íráskép hitelességét 10. és 13. századi muszlim források vonatkozó adataival igazolta GOLDEN (1980: 184–185). Az arab betűs írásképek lehetséges kiejtett formáiként GOLDEN **yilik* ~ **yilig* vagy **yelek* ~ *yeleg* alakokat ad meg. Az *Üllő*, *Ilig* és *Yelex* viszonyát a 60-as, 70-es években többen vizsgálták, ezeket foglalta össze a FNESz.: *Üllő* 'helység Pest megyében Budapesttől DK-re': 1332: *Illew* hn., 1452: *Illew* hn.; 950 előtt: *Ιέλεχ* szn. (Konstantinos); 1139/1329: *vleu* szn., 1252: *Yllw* szn. (ÁÚO. 7: 398) < ötör. *elig* (FNESz.).⁴

Ezt követően LIGETI LAJOS úgy értelmezte a forrásadatokat, hogy az *Üllő* helységnévhez kétféle ötörök méltóságnév rendelhető. Az *Ilig* volt a keleti ötörök (vö. *ellig* 'having a realm', CLAUSON 1972: 141 < *el* 'birodalom' + *-lig*), ahol a *-lig* ellátottságképző (vö. ERDAL 1991: 139–155) szóvégi -g hangjának a spirantizálódása a magyarban játszódtott le, a *Yelex* pedig a szókezdő y-protézis miatt a csuvasos kritérium hordozója: *Üllő* < *illey* < óma. *illeg* ~ *ilig* ← keleti ötörök (besenyő?) *illig* < ötör. *el-lig* 'uralkodó', míg *Yelex* < óma. *yelex* ← kabar-kazár **yiliy* < *el-lig* 'király < államszervezettel rendelkező' (LIGETI 1979: 457). Szerinte az *Üllő* és a *Yelex* viszonya a kettős névadás esete. LIGETI Árpád fiának nevét eleinte kabar eredetűnek gondolta (i. h.), majd álláspontját később kazárra módosította (1986: 94).

A modern turkológia LIGETI vélekedésével szemben nagyszámú példán bizonyította (WOT. 1080–1082), hogy az ötörök szóvégi -g spirantizálódása majd

³ A besenyő etnogenezisről a legújabb összefoglalót lásd PILIPČUK 2017.

⁴ Megjegyzendő, hogy a FNESz. tévesen ugyanezen ötörök méltóságnévhez kapcsolja etimológiailag az *Ilk* földrajzi nevet: *Ilk* 'helység Szabolcs-Szatmár megyében Vásárosnaménytől nyugatra' (1322: *Elk*, FNESz.). Feltehetőleg török eredetű szn.-ból keletkezett magyar névadással. Előzménye az ötör. *elig* 'kormányzó, uralkodó' (FNESz.). Ez a származtatás azért nem lehetséges, mert etimologikus szóvégi -g-nek történetileg sem a törökben, sem a magyarban nem lehet -k a fejleménye.

vokalizálódása nyugati ótörök sajátosság is, így mind az *Üllő*, mind a *Yelex* származhat a kazárból: ny. ótör. **el-lig* méltóságnév > *illig* > kazár *illiγ* > **yilliγ* → óma. *yeley* méltóságnév > személynév, vö. *Ιέλεχ* (Konstantinos) (WOT. 2011: 1170), illetve ny. ótör. **el-lig* méltóságnév > **illig* > kazár **illiγ* méltóságnév → óma. *Illey* személynév > *Illeü* személynév > helynév >> *Üllő*. A kétféle kazár hangalak a kölcsönzés idején mindössze annyiban különbözött egymástól, hogy a nyugati ótörökben épp megjelenő *y*- protézis (más szóval az *i* > *yi*- változás) az egyik területi változatban (kazár **illiγ*) az adott szót még nem érintette, míg a másik területi változatban (kazár **yilliγ*) már lezajlott. A *-g* > *-γ* változás magyar régiségkritérium és ogur hangtani kritérium egyidejűleg.

7. Nyugati ótörök közszoí kölcsönzéssel alakult helynevek

Végül a török eredetűnek feltett helynevek utolsó típusát a közelmúltban RÓNA-TAS ANDRÁS vetette fel. Az ide tartozó nevek olyan magyar helynevek, amelyek nyugati ótörök eredetű magyar közszoóból származnak. RÓNA-TAS ANDRÁS nagymonográfiájában a nyugati ótörök közszoí kölcsönzéssel alakult személynévi vagy foglalkozásnévi eredetű helynevekre hívja fel a figyelmet azzal, hogy a köznevek etimológiai szócikkeinek elején, a magyar történeti adatok között idézi a közszavak földrajzi nevekben vagy személynévként megőrzött formáit. Ezek pusztá személynévi, illetve foglalkozásnévi eredetűek, vagy helynévképzővel alakult nevek lehetnek. A török köznévi eredetű helynevek jelentős részét a FNESz. is adatolja, de pontos eredetüket a WOT. rekonstruálja:

Buza 'romániai helység Erdélyben Szamosújvártól (Gherla) délkeletre' (1220/1550: *Buza*, Gy. 2: 63) helynév. Az alapjául szolgáló szn. a ma. *búza* növénynevből való (FNESz.).

Búza személynév (1213: *búza*, ÁSz.) < óma. **būza* ← ny. ótör. **buγday* (vö. k. ótör. *bugday* 'wheat' WOT. 186). A ma. főnév intervokális *-z-* mássalhangzója a nyugati ótörök *-d-* > *-δ-* > *-z-* > *-r-* változás *z* fokát örzi.

Csősz 'helység Fejér megyében Székesfehérvártól délre' (1192/1374/1425: *Cheusci*, Gy. 2: 358). A ma. *csősz* foglalkozásnévből származik. A ma. főnévnek az Árpád-korban '(királyi) kikiáltó, hírvívó, hirdető' volt a jelentése. A magyarba a *csősz* főnév a török nyelvekből került (FNESz.).

A foglalkozásnév a magyarban nyugati ótörök jövevényszó: *Csősz* helynév < ma. *csősz* foglalkozásnév < óma. **čäüš* foglalkozásnév ← ny. ótör. **čäwiš* (k. ótör. *čabiš*, *čavuš* 'army commander' WOT. 271).

Diós 'romániai helység Erdélyben Kolozsvártól (Cluj-Napoca) észak-északnyugatra; *Deuşu* (1283/1414/1568: *Gyos*, Gy. 3: 346). A ma. *dió*, R. *gyió* fanévnak az *-s* képzős mn.-i származékából alakult. Olyan falura utal, mely diófával benőtt helyen található (FNESz.).

A *dió* szó nyugati ótörök jövevényszó a magyarban: *dió* < **jiwo* < **jiγau* < **jiγay* ← ny. ótör. **jīγay*, *jaγay* (vö. k. ótör. *yagak*, *yaηak* *yīηak* 'nut walnut',

WOT. 294). A *dió* alak a nyugati ótörök szókezdő *j*- ómagyar kori megőrződésére, majd későbbi deaffrikálódására példa. Az *-ay* > *-ay* > *-ó* változás a szó végén nyugati ótörök hangtani kritérium és magyar régiségkritérium egyidejűleg.

Gyapjú 'romániai helység Nagyszalonta (Salonta) és Nagyvárad (Oradea) között; *Gepiu* (1332–1337, Gy. 1: 621). Talán a ma. *gyapjú* 'göndör szőrzet' főnévből keletkezett, esetleg személynévi áttétellel (FNESz.).

A helynév a ma. *gyapjú* főnév tőalakjából származik: ma. *gyapjú* < óma. **japyu* ← ny. ótör. **japayū* (vö. k. ótör. *yapagu* 'a thick mass of wool', WOT. 366). Az ótörök szókezdő *j*- ma. *d'* [gy-] megfelelése nyugati ótörök hangtani kritérium.

Ökrös 'romániai helység az Alföld peremén Nagyszalontától (Salonta) délkeletre; *Ucuriş* (1344: *Vkrus*, FNESz.). A ma. *ökrös* 'ökrökkel foglalkozó, rendelkező, ökröket tartó' melléknévből keletkezett (FNESz.).

A melléknév töveként szolgáló főnév az *ökör*, mely nyugati ótörök jövevényszó a magyarban. Ma. *ökör* < **ökür* < **ükür* ← ny. ótör. **ökür*, vö. k. ótör. *öküz* 'ox' (WOT. 662–667). A szó nyugati ótörök hangtani kritérium (rotacizmus) hordozója.

Szakál (1284/1410 *Zakal*, Gy. 1: 663) helynév, *Zacal* (+1085, ÁSz) személynév. A *szakál* szó nyugati ótörök jövevényszó a magyarban: *szakál* < óma. **sakal* ← ny. ótör. **sakal* (vö. k. ótör. *sakal* 'beard', WOT. 758).

Tinód 'romániai helység Élesdtől (Aleşd) keletre; *Tinăud* (1274>1340: *Tynod* Gy. 2: 187). A helynév a ma. *tinó* 'ivartalanított bikaborjú' fn. -*d* helynévképzős származéka (FNESz.).

A *tinó* nyugati ótörök jövevényszó a magyarban: *tinó* < óma. **tana* ← ny. ótör. **tana* (középtör. *tana* 'calf'). A szó indoiráni jövevényszó a nyugati ótörökben (WOT. 909).

Amint az a felsorolt nevek alapjául szolgáló töveket tárgyaló etimológiai szócikkek érveléséből nyilvánvaló, a helynevek köznévi tőalakjai már a magyar nyelvbe beépült ótörök jövevényszavak voltak, mielőtt belőlük a személynévi, foglalkozásnévi eredetű helynevek létrejöttek volna.

8. Összegzés

A fent bemutatott kutatás eredményeit négy pontban lehet összefoglalni.

1. A korai ómagyar nyelvben a végső soron török előzményre visszavezethető, de több esetben valójában magyar névadással alakult földrajzi neveknek 6 fő típusának 9 alvariánsát tudjuk kimutatni.

2. A keleti ótörök alakokra és a nyugati ótörök ogur és kazár változataira visszamenő nevek a magyarság honfoglalás előtti nyelvéből jöttek a Kárpát-medencébe név- vagy szókölcsonzással.

3. A nyugati ótörök dunai bolgár és avar változataira visszavezethető neveket a magyarság a Kárpát-medencében vette át a helyi lakosság nyelvéből.

4. A honfoglalókkal betelepülő keleti népcsoportok nem hagytak maguk után török helynévképzési mintákat követő helyneveket.

Helyneveket létrehozó török nyelvű népcsoportként csak a kunok jelennek meg a tatárjárás előtt és pár évvel később a Kárpát-medencében. A kunok betelepülését követően a nomád életformáról a letelepült életformára történő váltás során keletkezett helynévi anyag hivatalos okiratokban való korhű dokumentációja igen csekély mértékű és alig kutatott (RÁSONYI 1927, 1957–1958, 1966). Mindaz, ami a mai kun helynévkutatás számára még hozzáférhető, az zömében a kunok 16. századi elmagyarosodása után, a kunok már magyarul beszélő leszármazottai körében hagyományozódott kun szubsztrátumnyelvi töredék: családnevek, táj-szavak és földrajzi nevek. A tulajdonnévi és helynévi anyag felgyűjtésében és kutatásában születtek értékes eredmények (MÁNDOKY 2012: 182–186, BASKI 2024: 138–149). További eredmények a kun helynévanyag kutatásában az eddig nyelvtörténetileg feldolgozatlan Mária Terézia korabeli és annál későbbi katonai térképek mikrotoponímáinak vizsgálatától várhatók.

Rövidítések

ar.-pe.: arab-perzsa	óma.: ómagyar
bask.: baskír	ótör.: ótörök
blg.: (szláv) bolgár	örm.: örmény
csuv.: csuvas	őma.: ősmagyar
egyh. szl.: egyházi szláv	őstör.: őstörök
hak.: haksz	szh.: szerbhorvát
fn.: főnév	szlov.: szlovén
hn.: helynév	szn.: személynév
ir.: iráni	tat.: kazanyi tatár
kai-h.: kaj-horvát	tkm.: türkmén
kkipcs.: középkipcsak	volg. bulg.: volgai bulgár
k. ótör.: keleti ótörök	volg. bulg.2: a volgai bulgár nyelv központi nyelvjárása
kzk.: kazak	volg. bulg.3: a csuvas nyelv volgai bulgár nyelvjárási előzménye
ma.: magyar	
mong.: mongol	
ny. ótör.: nyugati ótörök	

Irodalom

- A. = NAGY IMRE szerk., *Anjoukori okmánytár 1–6*. Budapest, 1878–1891. TASNÁDI NAGY GYULA szerk., *Anjoukori okmánytár 7*. Budapest, 1920.
 AGYAGÁSI KLÁRA 2019. *Chuvash historical phonetics*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.

- AGYAGÁSI KLÁRA 2021. A központi kazányi tatár nyelvjárás volgai bulgár elemeinek kontaktusnyelvészeti státuszához. *Keletkutatás* 32/2: 25–34.
- AGYAGÁSI KLÁRA 2024. A baskír nyelv helye a török nyelvek között, és a baskír nyelv volgai bulgár kapcsolatai. In: KLIMA LÁSZLÓ–TÜRK ATTILA szerk., *Magna Hungaria nyomában – baskírok és a baskír nép szerepe a magyarok korai történetében*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Martin Opitz Kiadó, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont. 55–71.
- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. (1000–1301)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.
- ÁÚO. = WENCZEL GUSZTÁV, *Árpádkori új okmánytár 1–12*. Pest, [később] Budapest, 1860–1874.
- BASKI IMRE 2024. *Advancements in Turkology. Selected writings and lectures (1979–2024)*. Budapest, Bíró family Printing and Publishing.
- BAZIN, LOUIS 1983: Pour une nouvelle hypothèse sur l'origine des Khazars. *Materialia Turcica* 7/8 (1981–1982): 51–71.
- BEŠEVILIEV, VESELIN 1963. *Die Protobulgarischen Inschriften*. Berliner Byzantinische Arbeiten 23., De Gruyter.
- BOESCHOTEN, HENDRYK 2022. *A dictionary of Early Middle Turkic*. Leiden–Boston, Brill.
- CLAUSON, sir GERARD 1972. *An etymological dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford, Clarendon Press.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3.*, 5. Budapest, 1890–1913.
- CsRSz. = СКВОРЦОВ, М. И., *Чувашиско-русский словарь. Издательство «Русский язык»*. Москва, 1982.
- DOERFER, GERHARD 1965. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen 2*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- DOERFER, GERHARD 1967. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen 3*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- DRIMBA, VLADIMIR 1973. *Syntaxe comane*. București–Leiden.
- ERDAL, MARCEL 1991. *Old Turkic Word Formation 1–2*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- ERDAL, MARCEL 1993. *Die Sprache der wolgalbolgarischen Inschriften*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- GABAIN, ANNAMARIE 1959. Die Sprache des Codex Cumanicus. In: DENY, JEAN et al. szerk., *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag. 46–73.
- GOLDEN, PETER B. 1980: *An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GOLDEN, PETER B. 1992. *An introduction to the history of the Turkic peoples*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.

- GOMBOCZ ZOLTÁN 1912. *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 30. Helsinki, Société Finno-Ougrienne.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1915. *Árpád-kori török személyneveink*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 16. Budapest.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1990. *A magyarság keleti elemei*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- HAMMER-PURGSTALL, JOSEPH 1840. *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist: Der Mongolen in Russland*. Pesth, Hartleben.
- HELIMSZKIJ, JEVGENYIJ 1993. Хелимский, Е. А., Ранняя славянская христианская терминология в венгерском языке. In: Н. И. Толстой szerk., *Славянское языкознание. XI Международный съезд славистов. Братислава, сентябрь 1993 г. Доклады российской делегации*. Москва, Наука. 46–64.
- KNIEZSA ISTVÁN 1974. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ LÁSZLÓ 1973, 1974. *Adatok a „korai” helynevek ismeretéhez 1–2*. Acta Historica Szegediensis. Tomus 44, 48. Szeged.
- LIGETI LAJOS 1967. Turkológiai megjegyzések szláv jövevényszavainkhoz. *Magyar Nyelv* 63: 427–441.
- LIGETI LAJOS 1979. Régi török eredetű neveink III. In: SCHÜTZ ÖDÖN szerk., *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van 2*. Budapest, Körösi Csoma Társaság, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. 442–469.
- LIGETI LAJOS 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- LESSING, FERDINAND 1960. *Mongolian–English dictionary*. Berkeley–Los Angeles, University of California Press.
- MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN 2012. *Kunok és magyarok*. Közzéteszi MOLNÁR ÁDÁM. Budapest, Molnár Kiadó.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- MES. = *Monumenta ecclesiae Strigoniensis 1–2*. Ordine chronologico disposuit, dissertationibus et notis illustravit FERDINANDUS KNAUZ. 3. Collegit et edidit LUDOVICUS CRESCENS DEDEK. Strigonii, 1874–1924.
- MORAVCSIK GYULA 1984. *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NÉMETH GYULA 1930/1991. *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Közzéteszi BERTA ÁRPÁD. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ORTVAY TIVADAR 1894. *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve I*. Budapest.
- PILIPČUK JA. V. 2017. Пилипчук, Я. В., Этногенез и миграции Печенегов. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 23: 207–256.

- PRITSAK, OMELJAN 1955. *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Proto-bulgaren*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvel alakult régi településneveink történetéhez*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 19. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RÁCZ ANITA 2016. *Etnonimák a régi magyar településnevekben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 37. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RÁSONYI LÁSZLÓ–BASKI IMRE 2007. *Onomasticon Turcicum 1–2*. Bloomington, Indiana University.
- RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ 1927. Török eredetű helynevek. *Nyelvtudományi Közlemények* 46: 464–469.
- RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ 1957–1958. Les noms toponymiques Comans du Kiskunság. *Acta Linguistica* 7: 73–146.
- RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ 1966. A Kiskunság középkori helyneveihez. *Magyar Nyelv* 62: 164–170.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1976. A Volga-Bulgarian Inscription from 1307. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 30: 153–186.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1982. A kazár népnévről. *Nyelvtudományi Közlemények* 84: 349–380.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1983. Újabb adatok a kazár népnév történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 85: 126–133.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1990. Die Inschrift des Nadelbehälters von Szarvas. *Ural-Altaische Jahrbücher (N. F.)* 9: 1–30.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1996a: An „Avar” word: *terem*. In: BERTA ÁRPÁD–BRENDAMOEN, BERNT–SCHÖNIG, CLAUS szerk., *Symbolae Turcologicae. Studies in honour of Lars Johanson on his sixtieth birthday*. Transactions 6. Stockholm, Swedish Research Institute in Istanbul. 181–188.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1996b. *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, Balassi Kiadó.
- TYENYISEV 2001. Тенишев, Эдгем Рахимович, *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика*. Второе издание, дополненное. Москва, Наука.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TOGAN, A. ZEKI VALIDI 1939/1966. *Ibn Faḍlān’s Reisebericht*. Leipzig, Deutsche Morgenländische Gesellschaft. Reprint: Nendeln, Liechtenstein.
- TRSz. = Мустафаев, Э. М.–Э. Старостов, Л. Н., *Турецко-русский словарь*. Москва, Издательство «Русский язык», 1977.
- VárReg. = KARÁCSONYI JÁNOS–BOROVSKY SAMU, *Az időrendbe szedett váradi tüzespróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt*. Budapest, 1903.
- WILKENS, JENS 2021. *Handwörterbuch des Altuigurischen*. Herausgegeben von der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Göttingen, Universitätsverlag Göttingen.
- WOLFRAM, HERWIG 1979. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weissbuch der salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*. Wien–Köln–Graz, Böhlau Nachf.

WOT. = RÓNA-TAS ANDRÁS–BERTA ÁRPÁD, *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian 1–2*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2011.

Reassessment of Turkic Toponymic Etymologies in the Carpathian Basin

The present study has two objectives. First, it aims to compile a typology of place names in the Carpathian Basin that have been presumed to be of Turkic origin in the earlier secondary literature. Accordingly, it distinguishes six principal categories of such toponyms. Second, it seeks to demonstrate how the advances achieved in recent decades within the field of historical Turkology have modified the conclusions of toponymic interpretations published in the twentieth century. Through the phonological analysis of sixteen geographical names, the study illustrates that significant new findings published in 2011 concerning the phonology of the Western Old Turkic language variety. In some cases the author refutes the hypotheses underlying earlier explanations of place names and in other instances she provides evidence in support of new etymological interpretations.